

İSTANBUL'DA KİLİSEDEN ÇEVİRİLMİŞ CAMİ VE MESCİDLER VE BUNLARIN RESTORASYONU

Prof. Dr. Semavi EYİCE

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü Başkanı

Sayın Başkan, sayın dinleyiciler: şimdiye kadar hep vakıf haftalarında Türk eserlerinden bahsedildi. Fakat, Türk eseri olmuş durumdaki Bizans kiliselerinden çevrilme camiler üzerinde hiç durulmadı. Ben bugün biraz bu konu üzerinde konuşmak isterim. Tabii, bunlar yalnız İstanbul'da değil, Anadolu'da da menşeleri Bizans devrine ait pek çok eser var; terk ettiğimiz Rumeli'de de varmış. Bunların da encamları ve durumları hakkında elimde bazı malzeme var; fakat ben sadece İstanbul'da olanlardan burada bahsetmek istiyorum.

Bunlar esası Türk eseri değil diye biraz bir kenara itiliyor, fakat bunların da kendilerine göre birtakım problemleri var ve bu arada şunu da belirteyim ki, bu eserler 500 yıldır Türk. Şu halde biz tarihi incelerken, falan sadrazam veyahut falan vezir, falan paşanın acaba aslı ne idi diye kurcalamıyoruz. Onları Türk olarak kabul ediyoruz. Biraz bu binaları da o bakımdan, bunları vakfeden kişilerin hatıralarına biraz saygı göstererek değerlendirmemiz yerinde olur. İkinci bir nokta da, bu eserlerden bir kısmı bugüne kadar ayakta durmuş ise, Türk devrinde yapılan ilâveler sayesinde korunmuş olup, bunlarda Türk sanatı bakımından değerli bazı elemanlar da var. O bakımdan, bunlar üzerinde burada bir parça durmayı ve onları tanıtmayı gerekli gördüm.

İstanbul'da, tesbit ettiğimize göre, çeşitli devirlerde camiye veya mescide çevrilmiş olarak, aşağı yukarı 40 kadar Bizans yapısı vardır. Bunlardan bir kısmı günümüze kadar gelmemiş, sadece **Hadikatü'l-Cevami'**de isimlerini buluyor, kiliseden çevrilmiş olduklarını öğreniyoruz; hatta bunlardan bazılarının eskiden yapılmış resimleri veya fotoğrafları da var. Fakat İstanbul'daki inşaat furyası içinde bazıları sessiz sedasız, kimsenin haberi olmadan ortadan yok olmuş gitmiş. Geri kalan, aşağı yukarı, yani elimizde daha müsbet fotoğrafı veyahut plâni bulunan 28 tane var. Tabii ki bu 28'in içinde Ayasofya, Kariye gibi önemli eserler de bulunmaktadır.

Bu eserlerin bir kısmı büyük eserler, bir kısmı da çok ufak, küçük yapılar, mescitlerdir. Eğer bir listesini yapacak olursak, bunların bir kısmı, aşağı yukarı 5 veya 6 tanesi tamamen yok olmuş durumda olup bugün haklarında hiçbir şey bilinmiyor. Geri kalan 5 tanesi yıkılmış olmakla beraber, fotoğrafı veya plâni mevcuttur. 4 tanesi bugün harabe halinde hatta kaybolmak üzeredir. Bu arada 5 tane de, tamamen yıkılmış durumda iken yeniden ihya edilmiş olan vardır. 3 tanesi, daha doğrusu iki buçuk tanesi diyeceğim, camilikten çıkarılmış, müze yapılmış. Bunlardan buçuk olan Fethiye'dir. Fethiye birbirine yapışık iki yapıdır. Bir tanesi yani esas bina cami olarak bugün hâlâ kullanılmakta, yanındaki ikinci kısım, Müzeler idaresine bağlı Müze olarak ziyarete açıktır. Buçuk, bu şekilde oluyor. Geri kalan 14 tanesi ibadete açık, yani resmen Vakıflara ait durumdadır. Şimdi bunları hepsini

tanımağa çalışacak, bu sayede de durumları hakkında bir fikir edineceğiz.

I

Büyük Camiler

Samatya'da **İmrahor (Mirahur) İlyas Bey camii**, İstanbul'un en eski kilisesidir. Studios manastırı kilisesi olarak yapılış tarihi 461. II. Bayezid devrinde Mirahur İlyas Bey tarafından camiye çevrilmiş. Üzerinin 18. yüzyıl sonlarında bir yangından sonra oldukça ilgi çekici bir sistemle ahşap bir çatı ile kapatılmış olduğu görülüyor. Aslında binanın herhalde daha yüksek ve çift meyilli çatısı olması lâzım, yanlarda da tek meyilli birer çatının bulunması gerekiyor. Barok devirde bir yangından sonra bu eski kilise önemli bir restorasyon görmüş, o zaman böyle bir çatı ile örtülmüş ve apsis kısmında bugün hâlâ görülen barok kemerli pencereler yapılmıştır. Fakat 1900-1910 yılları arasında, bakımsızlık yüzünden bu ahşap çatı çökmeye başlamış, sonunda da bütünüyle aşağıya inmiş dolayısıyla 18. yüzyıl sonlarında ahşaptan yapılmış olan galeriler de yıkılmıştır. Bu eski yapı için, bir ara, tekrar ihyası hususunda bir teşebbüse geçildi. Fakat bugüne kadar birşey yapılmadı. Bugünkü durumu üstü açık bir harabe halinde ve galeriden hiçbir iz yok; ancak nefleri ayıran sütunlardan bir dizi var, öbür dizi mevcut değil. Yakın tarihlere kadar mihrap dururdu, bugün mihrabı da ortadan kaldırmışlar. Nasıl kalktığını da bilemiyorum. Çünkü burası ben bildim bileli müze idaresinin kontrolü altında olması gereken yani bekçisi olan bir yerdir; fakat ona rağmen mihrap, arkasından da şadırvan buradan yok oldu gitti. İstanbul'un en önemli ve tarih bakımından en eski yapılarından biri olması sebebiyle herhalde İmrahor İlyas Bey Camiine ciddi surette birinin sahip çıkıp bu binayı ele alması gerekli. Fakat tabii ilmî bakımdan önce esaslı bir etüde, bir araştırmaya ihtiyaç var. Tabii, burada enteresan birşey bir döşeme mozaiğinin varlığı da biliniyor. Bu döşeme mozaiği de, maalesef pek bakımlı bir halde değil; aradan çıkan otlar bunun tahribine yol açıyor. Bu bina ciddi bir şekilde ele alınırsa bu taban süslemesi tabii muhafaza edilip korunmalı.

Diğer önemli yapılardan biri, İmparator İustinianos'un yaptırmış olduğu ve 6. yüzyılın başlarına ortalama 530 tarihlerine ait olan **Küçük Ayasofya Camii** olan Sergios ve Bakkhos Kilisesi. Bu da Amasya'da büyük vakıfları olan Darüssaade Ağası Hüseyin Ağa tarafından camiye çevrilmiş. Hatta Hüseyin Ağanın türbesi de yanında bulunuyor. Burada Türk devrinde beş kubbeli güzel bir son cemaat yeri ilâve edilmiştir ve bir minare de vardır. Fakat, camiden ayrı olan bu minare, alt kısmından açıkça anlaşıldığı gibi 18.inci yüzyılda, yani Barok üslupda yapılmıştır. 1941 yıllarına doğru İstanbul'da bir minare kalîfâmı oldu, nedense birçok camilerin minareleri aşağıya indirildi. O zaman bu da yıktırıldı ve uzun süre sadece kürsü kısmı bırakıldı. Ancak bundan 20-25 yıl kadar önce bu minare yeniden yapıldı. Avlunun bir kısmında da, esasında zaviye, fakat sonradan medreseye çevrilmiş olan bir eki bulunmaktadır. Ortada da aslında bir şadırvanı vardı, eski fotoğraflarda bu şadırvan görülür; maalesef avlunun bir kısmını Belediye parke döşeli sokak yapmıştır. Ve dolayısıyla medreseyle şadırvanın olduğu yer ayrı kalmıştır. Şadırvanın artık bugün hiçbir izi yoktur. Son yıllarda yeniden yapılcasına restore edilen zaviye-medrese ise konut olarak kullanıldığından önceki perişan durumuna tekrar girmiştir. Son cemaat yeri, 16. yüzyıl başlarının, yani Klâsik Osmanlı Devrinin mimari hususiyetlerine sahip olan güzel bir ektir. Aynı zamanda, bu camide çok güzel ve değerli, 16. yüzyıla ait kapı kanatları ile mermerden bir minber de bulunmaktadır. Yani, bina bir kilise olmakla beraber, Osmanlı Devrinin oldukça güzel bazı eklerine de sahip bulunmaktadır.

Diğer bir yapı, Fatih'in kendi evkafı arasında saymış olduğu, Fatih tarafından kiliseden çevrilmiş olan Şehzadebaşı'nda **Kalenderhane Camii'**dir. Kilise olarak eski adı kesin olarak bilinmeyen bu caminin ana kubbeyi destekleyen tonoz sırtlarının çift meyilli bir örtü sistemiyle örtülmüş olduğu biliniyordu. Bu, Bizans yapılarının çoğunda mevcut olan bir sistem. Bilhassa yağmurlu böl-

gelerde de, içeriye yağmur sularının sızıntısını önleyen bir şekil. Binanın eski resimlerinde bu görülüyor. Son cemaat yeri olarak kullanılan kısım da Bizans devrine ait bir parça. Fakat daha sonraki fotoğrafta -ki bu fotoğraf aşağı yukarı 60-70 seneliktir- bu son cemaat yeri kısmının mimarisinin değişmiş olduğu görülüyor, fakat minare muhafaza ediliyor ve bu örtü sistemi de kurşun kaplı olarak korunmuştur. Fakat, bu bina yakın tarihlerde restore edildi. Bu restorasyonda tamamen değişik bir sistem kullanıldı. Tonozların üzerleri yine kavisli olarak yapıldı. Bu neye dayanarak yapıldı; bunu bilemiyorum. Yani bence bu pek tamamen doğru bir sistem değildi. Hatta, minare de yapılmamak istendi; fakat sonra minaresi ilâve edildi. Ve son cemaat yeri kısımları da tamamen değişik bir mimaride yeniden yapıldı. Hatta binanın üstünün sıcak iklim camileri gibi kiremit ile örtülmesi de düşünüldü. Halbuki İstanbul'un özelliği kurşun kaplı kubbelerdir. Çok şükür sonra bu düşünceden vazgeçildi. Kalendarhane Camii'nin içinde oldukça ilgi çekici Türk devrine ait nakışlar olduğu görülüyor, fakat bu nakışlardan da birçoğu bugün artık ortada yoktur.

İstanbul'daki büyük Bizans yapılarından Haliç kıyısında **Gül Camii** ise harhalde IX. yüzyıla ait Euphemia sonraları da Theodosia kilisesidir. Bu bina, Osmanlı Devrinde önemli bir değişikliğe uğramış. Örtü sistemi tamamen Osmanlı mimarisine uygun bir biçimde değiştirilmiştir. Yani bu bina örtü sistemi bakımından tamamen Türkleşmiş; yan cephelerin üst kısımlarındaki kademeli duvar ile çokgen biçiminde basık ve penceresiz kasnak tamamen bir Türk eseri olup, içerideki kemerlerde sivri olduklarına göre bunların da yukarı kısımları Türk devrinde değişmiştir. Gül Camii olan eski kilisenin duvarları belirli bir yüksekliğe kadar Bizans yapısı olarak muhafaza edilmiş; fakat yukarıdaki örtü ve taşıyıcı sistemi tamamen Türk mimarisine intibak ettirilmiş. Bir eski fotoğrafta bu durum açık olarak görülmektedir. Eski resimlerde binanın dışı sıvalı, hatta badanalı; fakat sonraları zannediyorum herhalde Vakıflar yaptırdı bir restorasyon gördü ve restorasyonda duvarlar tamamen kazındı. Fakat çok şükür Türk devrine ait kademeli üst duvarlar muhafaza edildi. Halbuki mihrap cihetindeki, dış cephe tamamen raspa edildi ve o zaman meydana çıktı ki, bu duvarlar yeknesak bir mimaride değil; yani Bizans devrinde en azından iki defa bunlar değişikliğe uğramış, belki daha da fazla. Yakından bakıldığında, Bizans devrine ait tekniğin farklılıkları görülür; alt kısımlar, üst kısımlara uymamaktadır. Bunların ne kadar Bizans devridir, ne kadar Türk devrine aittir; ayrıca incelenmesi gerekir, baskı **Hadika**'da yanlış olarak bu kilisenin III. Selim zamanında camiye çevrildiği yazılıdır. Yazmalarda II. Selim denilmektedir. Halbuki Gül Camii I. Selim yıllarında camidir.* Ancak önceleri üstü çatı ile örtülü iken, belki II. Selim devrinde şimdiki kâgir örtü sistemi ile kubbenin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Atik Mustafa Paşa Camii, Ayvansaray'da surların içinde bulunmaktadır. Bu binanın evvelce Petros ve Markos kilisesi olabileceği ileri sürülmüş, fakat sonra 9. yüzyılda yapıldığı bilinen Hagia Thekla kilisesi olması ihtimali ağır basmıştır. İmparator Theophilos'un kızı Thekla tarafından yapılan kiliseyi 10. yüzyılda İsaakios Komnenos restore ettirmiş (veya yeniden yaptırmış) idi. Fetihden bir süre sonra 15. yüzyıl sonlarında Koca Mustafa Paşa tarafından camiye çevrilmiştir. Burada da dikkatimizi çeken bir husus bu yapının da üst kısmı tamamen Türk devrinde değişikliğe uğramış aslında yan cephelerin daha yüksek ve bu cephedeki kemerlerin içlerinde üçüz pencere olması gerekirdi. Burada gene herhalde çift meyilli tonoz sınırları ve cephelerde tonoz izleri olması icap ederdi. Bugün görülen penceresiz, basık kasnak da tipik klâsik devir bir Türk kasnağıdır. Türk devrinde basık kubbe kasnağı dışında bütün örtü sistemi kırpi saçaklı düz bir dama çevrilmiş, hatta bu arada dışarı akSEDEN tonoz kemerleri de kesilmiştir. Bazı pencereler örtülmüş, bazı yeni pencereler açılmıştır. Binanın dış cephesinde fresko resimler bulundu. Bir müddet tahtaların arkasında bunlar muhafaza edildi. Fakat bir iki sene evvel buradaki imam efendi bu fresko resimlerin üzerlerini çimentoyla sıvayarak kapatmış. İçerideki kalem işleri çok geç devre ait olmakla beraber oldukça ilgi çekicidir. Son cemaat

* Eski bir vakıf kaydı bunu açıkça gösterir.

yerinin belirli bir mimari karakteri yok. Türk devrinin önemli bütün izleri mimaride kendini gösteriyor. Minare ise 1894 zelzelesinden sonra şimdiki şekliyle yapılmıştır.

Bodrum veya Mesih Paşa Camii: Lâleli'dedir. İmparator I. Romanos Lekapenos tarafından 10. yüzyıl başlarında yaptırılan Myralaion Manastırının kilisesidir. Kilise, II. Bayezid devri vezirlerinden Mesih Paşa vakfı olarak 15. yüzyıl sonlarında camiye çevrilmiştir. Cami, Mercan yangınında 1911 yılında yanmış, o tarihten bu yana kadar harabe halinde uzun zaman durmuştur. Türk devrinde örtü sistemi bözülmemiştir. Orijinal çift meyilli tonoz sırtları bu biçimleri ile gayet belirli olup, bu kısımlar Türk devrinde de değişmemiştir. Müzeler İdaresi, bundan yirmi yıl önce restorasyon yapmak düşüncesi ile hiç kimseye sormadan, hiçbir uzmana danışmadan bir işe girişti ve binanın dışındaki payeleri garip biçimde restore etmeye kalkıştı. Fakat etüd edilmeden işe başlandığı için, yukarıda nasıl biteceği düşünülmeyi ve bina öylece bırakıldı. Uzun bir süre kaldı. Etrafındaki apartman sakinleri bu binayı cami olarak açmak istediler. Buna da mani olundu. Bunun epey bir kavgası oldu. Ve sonunda nihayet bir gün emrivaki ile kendi bildiklerine göre yapı restore edildi. Sıvanları, camları takıldı ve ibadete açıldı. Eski fotoğraflarında içindeki Türk devrine ait kalem işi nakışlar görülüyor. bilhassa ilk restorasyonda hatalar çok yapıldı. Bizans mimarisinde hiç görülmeyen biçimde bir duvar tekniği kullanıldı. Şimdi, tamamen içerisini düz bir sıva ile sıvamışlar, badana etmişler ve bu şekilde nisbeten temiz bir vaziyette namaza açık duruyor. Burası restore edilirken bazı kişiler tenkitler yaptılar. "*Camii, penceresi şöyle olmalıydı*" dediler. Ama şunu unutmamak gerekir ki herhalde içinde hayvan beslenmesinden daha iyidir bugünkü durumu. Bir ara burası Belediyenin kömür deposu idi. Sonra bir ara burada söyleyemeyeceğim bir pisliğe de sahne oldu. Ve çok şükür, hiç değilse şimdi temizlendi, kullanılıyor.

Fatih'le Çapa arasındaki Vatan caddesinin kenarında olan Fenarî İsa Camii'nin ise eski adı Lips Manastır kilisesidir. Birbirine bitişik iki kilise halinde olup en eski yapı 10. yüzyılın ilk yıllarına aittir. Sonra 13. yüzyıl sonlarında Güney taraftaki kilise yapılmıştır. Fetihden sonra 15. yüzyılın ünlü ulema ailesinden Fenarîzâde Alâeddin Ali Efendi Camii ve zaviyeye çevirmiştir. Camii 17. yüzyıl ortalarında bir yangın geçirmiş ve Bayrampaşa tarafından önemli bir tamirle ihya edilmiştir. Sonra 19. yüzyılda da büyük bir tamir görmüştür. Aslında yüksek kasnaklı kubbeler, Bizans devri kubbelerini andırmakta ise de bu kubbelerin aralarındaki pilasterler bunların da geç devirde hiç değilse bir değişikliğe uğramış olduğunu gösteriyor. Bu bina da 1918'de bir yangında yandı. Tamamen harabe haline geldi. Uzun zaman restore edilmedi. 1959-1960 yılları arasında restore edildikten sonra tekrar cami olarak açıldı. Yani, aşağı yukarı bir 50-60 yıl harabe halinde durdu. Bir ara içinde kaçak hayvan kesildi, yine içinde bir tane mahalle teşekkül etti; küçük evlerden bir gecekondu mahallesi. Ondan sonra bir ara Vatan Caddesi'ndeki Bayrampaşa Deresi'nin suyu bunun içinde toplanıyordu. Kış aylarında birbuçuk metre kadar su oluyordu. Basına da geçen daha başka şeyler de burada oluyordu. Neticede şimdi eski haline kıyasla çok daha iyi bir durumdadır denilebilir. Hemen yangından sonra çekilmiş fotoğrafta dışı sıvalı bir vaziyettedir. Türk devrinde, duvarları yarararak açılmış bazı pencereler var. Fakat restorasyon yapıldığında bu duvar sıvalarının altından tuğla süslemeler çıktı. Çok değişik bir dış mimarisinin olduğu anlaşılıyor. Tabii, bazı kısımlar yamamadır. Fakat orijinal kısımlarda tuğla süsleme de burada mevcut. Minareden bakıldığında üst örtüsü pek iyi çözümlenmiş değil. Yani böyle bir binanın üstünün, damının böyle olmaması gerekir. Selçuklu devrindeki düz damlı camiler gibi burada dümdüz çimento sıvalı bir örtü görüyoruz. Bir de burada tuhaf birşey, bir çapraz tonozun üstüne kiremit örtülü bir çatı yapılmış. Yani bu örtü sistemi son derecede yanlış. Fakat burada başka hiçbir kilisede görmediğimiz bir özellik var, kuzeydeki yapının ana kubbesinin etrafında dört tane de üst katta küçük şapel bulunuyor. Fakat onlar da restorasyonda tamamlanmış değil. Bu binanın bir özel durumu var, o da şu: Fenarî İsa Camii 17. yüzyılda gene büyük bir yangından sonra harab olmuş ve o zaman Sadrâzam Bayram Paşa bunu restore ettirmiş, bu tamirde içindeki bazı elemanları kaldırmışlar. Meselâ, sütunlar varmış. Onların yerine büyük kemerler atmışlar. Her iki binada da ge-

rek kuzey de, gerek güneydekinde, bütün binanın üst yapısı Türk devrinde, bir tarafta kesme taş, bir tarafta tuğladan büyük sivri kemerlerle askıya alınmış durumda. Bu da, Türk mimarlık tarihi bakımından bir Bizans yapısının ayakta tutulması için nasıl bir gayret, nasıl bir emek sarfedildiğinin çok güzel, tipik bir örneğidir. Aslında, bu kemerler sütunlara oturmuş. Sütunların kaideleri bina restore edilirken toprak altından çıktı, bu mermer kaideler yerlerinde duruyorlar. Halbuki, eski fotoğraflarında cami yanmadan önce, bu kemerlerin orijinal durumları anlaşılmıyordu. Yani eski mimari bünyeden hiçbir şey belli cumiyorlardı. 17. yüzyılda Türk mimarlar böyle bir buluşla binayı ayakta tutmuşlar. O devirde Bayram Paşa'nın tamiri sırasında camiye çok güzel bir mihrap yapılmış. Bu mihrap kırmızı, beyaz, yeşil, malâkâri süsleme ile bezenmişti. Fakat maalesef, bu mihrap parça parça yok edildi. Son olarak sadece üst kısmı kalmıştı, onlar da son restorasyonda ortadan kalktı. Yerine bugün çimentodan beyaz boyalı mihrap yapıldı.

Vefa Kilise Camii: Kendi adını taşıyan semtte, dar bir sokağın içindedir. Bizans Sanatı bakımından en ilgi çekici ve dolayısıyla en tanınmış eserlerden olan bu kilisenin eski adı kesin olarak bilinmez. Evvelce Hagios Theodoros Tyron kilisesi olduğu yolunda bir iddia vardır. Bina mimari bakımdan daha eski bir yapının temelleri üstüne 11-12. yüzyıllarda inşa edilmiş olmalıdır. Bu ana binanın giriş kısmına 13. yüzyıl sonları ve 14. yüzyıl başlarında zengin mimarili üstü üç kubbeli bir dış hol eklenmişti. Bu ek kısımda son devir Bizans mimarisinin bütün teknik ve bilhassa estetik özelliklerini bulmak mümkündür. Fetühdan az sonra Fatih'in hocalarından Molla Gürani Vakfı olarak camiye çevrilmiştir. Zannediyorum mülhak vakıflardanmış. Geçen yüzyılın ortalarına doğru çizilen gravür ve planlarında yapının iki yanında kanatlar olduğu görülür. Sonra yapılan bir tamirde bunlar kaldırılmış yerlerine biçimsiz mimarili mekânlar yapılmıştır. Bu camii eski bir gravüründe yanlardaki beşik tonozların sırtlarında çift meyilli çatuların varlığı görülüyor. Halbuki Kalenderhane Camii'nde nişin o yusuvarlak örtüye lüzum görüldü, doğrusu sebebi anlaşılamaz. Bu yapıda da enteresan olan nokta, Türk devrinde ilâve edilmiş olan minaredir. Çok eski Türk minare gelenekleri mimarisine uygun olarak gövdenin dışı çubuklu olarak yapılmıştır. Bu biçimde İstanbul'da tek minare olduğundan özel bir değeri vardır. İkinci örnek Galata'da Okçu Musa mescidi minaresi idi. Fakat yakın tarihte yapılan bir tamirde çubukların araları doldurulmuştur. Camii içinde, Türk devrinde sütunların kaldırılıp, yerlerine belirli üslubu olmayan taş direklerin konmuş olduğu görülüyor. Dış narteks kısmındaki kubbelerin içlerinde 1937'de bulunan mozaikler maalesef yeteri kadar incelenmedi ve yayınlanmadı. Son zamanlarda gelen haberlere göre bu camii içinde oturan imam hatipliler bu mozaiklerin hepsini sıvamışlar.

Fatih'den Haliç'e inen yamaçla yüksek ve hâkim bir yerde olan Eski İmaret Camii de eski bir Bizans kilisesidir. İmparator I. Alexios Komnenos'un annesi Anna Dalassena tarafından oğlunun hükümdarlığı sırasında yani 1081-1118 yılları arasında yaptırılan Pantepoptes manastırının İsa'ya ithaf olunan kilisesidir. Fatih Vakfiyelerinden öğrenildiğine göre Fatih Sultan II. Mehmed'in İstanbul'da ilk camiye çevirdiği yapılardan biridir. Fatih kendi adını yaşatacak olan büyük külliyesi yapıncaya kadar ilk ihtiyacı karşılamak üzere bazı Bizans manastır ve kiliselerini vakfettiğinde, Pantepoptes manastır ve kilisesini de gerçek ve geniş anlamı ile "imaret"e (yani aşhane-imaret'e değil) çevirmiştir. Eski gravüründe ve fotoğraflarında açık olarak görüldüğü gibi girintili çıkıntılı çatı sisteminde vazgeçilip, aynı Atik Mustafa Paşa Camii'nde olduğu gibi burada da düz bir çatı yapıldığı ve böylece yağmur suyu sızıntılarının önlenmeye çalışıldığı fark ediliyor. Hatta bunun için kemerin kesilmiş olduğu da görülüyordu. Fakat yakın tarihlerde yapılan restorasyonda, herhalde Kalenderhane Camii'ndeki uygulamadan cesaret alınarak burada da yuvarlak kemere dönülmüştür. Bu restorasyonu Vakıflar mimarı Fikret ÇUHADAROĞLU yapmıştır. Burada da restorasyon sırasında, pencerelerin içlerinde bazı mozaik kalıntıları bulundu. Bu binanın içinde evvelce bir mozaik bezemenin varlığı böylece meydana çıkmış oluyor. Eski İmaret Camii'nde Türk devrine ait sanat bakımından önemli bir ilâve göze çarpmaz. Yalnız Fetih işareti olarak minberinde bir kılıç ile iki bayrak dururdu. Bilmem

bunlar hâlâ duruyorlar mı?

Zeyrek Kilise Camii: Atatürk Bulvarı'na ve Haliç'e hâkim bir yerde bulunmaktadır. Bu büyük kilisenin, 12. yüzyılda kurulan Pantokrator (Kâinatın hâkimi) İsa adına büyük manastırın kilisesi olduğu bilinir. İmparator II. İonnes Komnenos ve karısı Eirene tarafından yaptırılan bu manastır ve kilise, yanına İmparator ailesine mezar şapeli olarak yapılan bir kilise ile ilkinden biraz daha ufak üçüncü bir kilisenin de inşa edilmesi ile büyük ve kompleks bir yapı halini almıştır. Bizans'ın büyük ve önemli bir dinî tesisi olan manastırın elli yataklı bir de hastahanesi olduğu bilinir. Zaten manastırın **typikon** denilen bir çeşit vakfiyesinin metni de günümüze kadar gelmiştir. Fetihden sonra bizzat Fatih Sultan II. Mehmed tarafından ilk ihtiyacı karşılamak üzere manastır ile kilisesi esas Fatih külliyesi medreseleri yapıncaya kadar medrese ve mescide çevrilerek vakfolunmuştur. Cami, ilk müderris Zeyrek Mehmed Efendi'nin adıyla tanınmıştır. İstanbul Üniversitesi'nin Türk devrindeki başlangıç tarihi, Zeyrek Camii'ne dayanır denilebilir. Zeyrek Kilise Camii, 18. yüzyıl içlerinde herhalde 1763'deki büyük zelzeleden sonra çok önemli ölçüde bir tamir görmüştür. Son yıllarda (1960-1970'lerde) de yeniden tamir edildi. Tamirden önce bilhassa kuzey kilisesinin dış cephesi son derece perişan bir haldeydi. Restorasyondan sonra bu kısım iyi bir hale geldi. Bu da Fikret ÇUHADAR-OĞLU'nun yaptığı restorasyondandır ve başarılı sayılabilir. Burada da yine örülmüş pencere içlerinde mozaik kalıntıları meydana çıktı. Evvelce bu mozaiklerin varlığı bilinmiyordu. Sadece büyük bir bezemenin varlığından 17. yüzyılda Evliya Çelebi bahseder. Bu yapıda açık olarak görülen bir husus, Türk sanatında Barok üslubun hakimiyeti ortaya çıktıktan sonra üst yapısında önemli değişiklik olmuş ve hatta her iki binayı da tamamen Barok üslupta payelere oturtmuşlardır. Bu üslup bilhassa güneydeki büyük kilisede çok belirli. Eski bir seyahatnameden de, kubbenin kırmızı renkte sütunlara oturduğu öğrenilir; bundan da anlıyoruz ki, 1750'lerden sonra, bu bina önemli bir değişiklik görmüş, o arada bu sütunlar kaldırılmış, belki zelzelede yıkıldıklarından veya bir yangın neticesinde palladıklarından, bina askıya alınmak suretiyle -çünkü üst kısımlar Bizans karakterini muhafaza ediyor- kubbe ve kemerler, Barok payelere oturtulmuştur. Hatta bu sırada güneydeki yine Kanada Barok üslupda bir de Hünkâr mahfeli yapılmıştır. Yani burada Türk sanatı bakımından da oldukça ilgi çekici bazı elemanlar mevcuttur. Kuzeydeki öbür kilisede de aynı durum görülüyor. Burada payeler güneydeki kadar süslü değil; fakat bunların da Türk Devrinde yapıldıkları açık olarak fark ediliyor. Minber son derece ilgi çekici. Bizans Devrindeki İkonostasis'in parçalarını kullanmak suretiyle bir minber meydana getirilmiş. Minberi teşkil eden sütunçeler, mermer korkuluk levhaları buradaki Bizans kilisesinin bazı elemanlarının bir araya getirilmesi, değişik bir ihtiyacı karşılayacak surette monte edilmesiyle yapılmış. Zeyrek Camii'nde, yine Barok bir mihrabın varlığı da dikkati çekiyor. İstanbul'un bu önemli eski eserinde, 1954'de son derecede değişik aynı derecede zengin 12. yüzyıla ait bir döşeme mozaiği ortaya çıktı. Bu süsleme bütün güney binanın zeminini kaplamaktadır. Bu muhteşem mozaik döşeme bulunduktan sonra, bütünü Amerikan Bizans Enstitüsünce temizlenmiş ve güney kilise ibadete kapatılarak, o vakte kadar pek kullanılmayan aradaki mezar şapeli ile daha sonra kuzey kilise cami haline getirilmiştir. Minber güney binada kaldığı için buraya Müzeler İdaresinin izni ile, Kariye Camii'nin ahşap minberi getirilerek yerleştirilmiştir ki, görüşümüze göre bu yanlış bir uygulama olmuştur.

Fatih'in Çarşamba semtinde Haliç'e hâkim bir yerde olan Fethiye Camii de eski bir manastır kilisesidir. Daha eski bir kilisenin temelleri ve alt yapısı üstünde 13. yüzyıl sonlarında inşa edilen kilise, Pammakaristos manastırına ait idi. İnşasından az sonra kurucusunun karısı tarafından, kilisenin güney cephesine bitişik olarak çok küçük bir mezar kilisesi ilâve ettirilmiştir. Pammakaristos manastır ile kilisesi Fetihden iki yıl kadar sonra, Fatih tarafından Rum Patriğine bağışlanmış ve burası 16. yüzyıl sonuna kadar Patrikhane olmuştur. Çevrenin Türkler tarafından iskânı üzerine Patriklik makamı Haliç kıyısına inmiş ve kilise de Fethiye Camii adıyla camiye dönüştürülmüş, avlusunun batı kenarına da Sadrâzam Sinan Paşa bir medrese inşa ettirmiştir. Fethiye Camii'nin 19. yüzyıl ilk yarısı içinde bir tamir daha gördüğü bilinir. Taş minarenin hiç değilse gövde ve şerefe kısımları bu dönemde

aittir. Eski fotoğraflarında camiin cepheleri sıvalı ve beyaz badanalıdır. Hatta güney tarafında üstünde ahşap (meşruta?) bir de ev bulunmaktadır. Fethiye Camii 1940 yılında yeniden tamir edildiğinde bu parazit bina kaldırılmış, fakat tamir bittiğinde Fethiye Camii, Müzeler İdaresine devredilmiş ise de, yeteri kadar bakılmadığından esas bina yeniden cami yapılmış, içinde mozaikler olan mezar şapeli Müzeler İdaresinde kalmıştır. Tabii ne şekilde elimize geçtiğini bilmiyoruz, yalnız camiye çevrildiğinde apsis kısmı yıkılmış ve kible istikametine dönük kubbeli tamamen Türk mimarisinde apsis kısmının yerine bir ilâve inşa olunmuştur. Esas ana yapının apsis kısmının yerinde mihrabı ihtiva eden üçgen biçiminde dışarı taşan Türk ilâve bulunmaktadır. Pammakaristos manastırı kilisesi, camiye çevrildiğinde apsis yerine mihraplı ve kubbeli kısım ilâve edilirken, çok önemli bir değişiklik te içeride yapılmış, orta mekânı, çevresindeki dehlizden ayıran sütunlar kaldırılmış ve aynen Fenârî İsa Camii'nde de olduğu gibi, tonozlar ve ana kubbe, batı-doğu istikametine atılmış bir çift büyük kâgir kemere oturtulmuştur. Ayrıca, aş payelerin kenarları Türk sanatında sık görüldüğü biçimde pahalı olarak işlenmiş veya yontulmuştur. Yanındaki mezar kilisesi ise orijinal mimarisini muhafaza etmiştir. Bugün Müzcelere ait olan bu parçadır. Geri kalan ana bölüm ise cami olarak kullanılmaktadır. Uzun seneler boş, metruk durduktan sonra yapılan restorasyonda dış sıvaları ayıklanarak, temizlendiğinde küçük binanın gerek cephesinde mermer silmenin üzerinde, gerek kirpi saçağın altında tuğladan yapılmış olarak iki ayrı yazı frizinin uzandığı görülmüştür. Tabii bunlar bina sıvalı iken fark edilmiyordu; ancak cephe kazandıktan raspa edildikten sonra meydana çıkmıştır. Bunlar ile birlikte tuğla ve taşlardan yapılmış olan renkli cephe süslemesi de ortaya çıkmıştır.

Mezar Kilisesi dediğimiz küçük kilise de, yani şimdi Müzcelere bağlı olan bölümde burası cami olduğunda içeride cemaate yer sağlama bakımından sütunlar kaldırılmış, binanın üst kısmı tonozlar ve kubbesi kemerle askıya alınmış ve vaziyette yüzyıllarca kullanılmıştı. Restorasyonu yapan Amerikalılar bu sütunları kemeri kaldırdıktan sonra yeniden ihya ettiler. Yalnız, başlıklar orijinal değildir, bunlar suni bir malzemeden yapılmıştır. Bu ek kilisenin ana kubbesi içinde burası cami iken mozaikler açıkta duruyordu. Ve pek âla burada namaz kılmıyor idi. Bu mozaikğin üstü hiçbir zaman kapatılmamıştı, eski yayınlarda da camide bu mozaikğin varlığından bahsedildiği gibi çok eskiden fotoğrafı da yayınlanmıştır. Ayrıca Amerikalılar burada daha birçok mozaikler meydana çıkarmışlardır. Son yıllarda yapılan ikinci restorasyonda küçük kilisenin Türk devrine ait aksamı kaldırılarak, orijinal biçimine dönüştürülmesine büyük özen gösterilirken, çok şükür ana binanın 16. yüzyıl sonlarına ait mihrap bölümünü de yıkmaya ve yerine eski apsisi ihya etme yoluna gidilmemiştir. Camiinin bau tarafında avlusunu saran Sinan Paşa Medresesi 20. yüzyılın ilk yıllarında Mimar Kemalettin Bey'in projesine göre, mimarisi değiştirilip, üstüne kat çıkılarak, ilkokula dönüştürülmüş, avlu duvan ise ortadan kaldırılarak camiinin çevresi okul bahçesi olmuştur. Avlunun Klâsik Türk üslubundaki kapısının sadece kalıntısı kalmıştır. Camiinin içindeki kalem işi nakışlar korunmamıştır. Yalnız 16. yüzyıl üslubunda güzel bir minber vardır.

Koca Mustafa Paşa Camii aynı adlı semttedir. Burada esasında 13. yüzyıl sonlarında Theodora Raouleina tarafından kurulduğu bilinen Hosios Andreas manastırının kilisesidir. Fetihden yarı yüzyıl sonra Sadrâzam Koca Mustafa Paşa Vakfı olarak zaviye ve camiye çevrilmiştir. Bütün Osmanlı devri boyunca, İstanbul'un önemli tarikat merkezlerinden biri olarak kullanılmıştır. Bu yüzden de etrafında pek çok ek binalar inşa edilmiştir. Burada Türk devri çok enteresan bir şekilde kendisini belli ediyor. Bina camiye çevrilirken strüktürü, yapı düzeni tamamen değiştirilmiş ve binaya yeni bir yön verilmiş. Yani bir kilise olarak yapı, batıdan doğuya uzanırken, ekseri çaprazlama değiştirilerek kuzeyden güneye uzanan bir yapı şekline sokulmuş, dolayısıyla bir orta kubbe-ki Türk kubbesidir - iki yarım kubbeyle desteklenmiştir. Türk mimarisinde iki yarım kubbeli ve ortasında tek kubbe olan bir dini yapı tipinin ilk uygulama örneği burada karşımıza çıkıyor. Ayrıca binanın dış cephelerinin de tamamen Türk üslubunda bir taş ve tuğla örgü ile kaplanmasına özen gösterilmiş; hatıta pencere biçimleri bile değiştirilmiş ve dolayısıyla bina bir Bizans özüne sahip olmakla beraber bir

Türk kulf içine girmiştir. Camiye verilen yeni eksene göre mihrap güney duvarının ortasına yerleştirilirken, iki girişte bunun karşısına kuzey cephesine açılmış, böylece eski kilise enine uzanan bir camiye dönüşmüştür. Kilisenin kuzey duvarı boyunca da tamamen Türk mimari üslubunda beş kubbeli bir son cemaat yeri yapılmıştır. Bu son cemaat yeri maalesef kötü bir demir camekânla son yıllarda kapandı. İçeride de, tabii, bu yarım kubbelerin yapılmasıyla binanın iç bünyesi değişmiş durumda. Bu yarım kubbeleri bazıları Bizans devrine ait sanmışlardır, değildir, Tamamen Türk devri eseridir. Koca Mustafa Paşa Camii'nde Türk Sanatı bakımından İstanbul'da başka bir benzeri olmayan bir minarenin de varlığı bilhassa dikkati çekiyor. Kürsü kısmının zarif süslemesi Edirne'deki Eski Camii'nin minarelerini andırmaktadır.

Edirnekapısı yakınında olan **Kariye Camii**, Bizans devrinin Khora manastırının İsa'ya ithaf olunmuş kilisesidir. Bu tesisin yerinde evvelce bir ibadet yeri bulunduğu bilinir. Ancak Kariye Camii olan kilisenin esas tarihi 11. yüzyıl sonlarında yeniden yapılması ile başlar. Bu yapı VII. Mikhael'in gelini Maria tarafından gerçekleştirilmiş, 12. yüzyıl içinde I. Alexios Komnenos'un küçük oğlu İsaakhios kilisede yenilemeler yaptırmıştır. Lâtin işgalinden sonra, Büyük Logofet Theodoros Metokhites kiliseyi 1303-1326 yılları arasında restore ettirerek güney tarafına bir mezar şapeli ilâve ettirmiş, içini yeni mozaikler ve freskolar ile süsletmiştir. Methokites'in özel sarayı da kilise ve manastıra komşu idi. 1453'te İstanbul'un kuşatılması sırasında surlara en yakın kilise olduğu için, şehri koruması düşüncesiyle ünlü ve kutsal bir Meryem ikonası buraya konulmuştu. Fetih'den hayli yıl sonra, II. Bayezid'in Sadrâzamı Atık Ali Paşa (Öl. 1511) tarafından camiye çevrilmiştir. Vakıf harcamaları Ali Paşa'nın Çemberlitaş yanındaki büyük camii ve medresesi evkafından karşılanıyordu. Kariye Camii yanında bir medrese de kurulmuş, bunun kapısı yanında sahabeden Ebu Saidi'l Hudri için bir türbe yapılmış, ayrıca caminin yakınında Darüssaadde Ağası Hacı Beşir Ağa bir imaret ile sıbyan mektebi vakfetmiştir. 1766 yılında, büyük zelzelenin arkasından cami, İsmail Halife tarafından tamir edilmiştir. Kariye Camii'nin duvar, kubbe ve tonozlarındaki mozaik ve fresko resimlerin büyük bir kısmının üstleri kapatılmamıştı. Nitekim 17. yüzyılda Evliya Çelebi bu mozaiklerin varlığına işaret ettiği gibi, 18. yüzyılda da Batılı seyyahlardan Kariye Camii'nde duvar resimlerinin görüldüğüne bir cümle ile bildirenler vardır. 19. yüzyıl içlerinde de mozaikler etraflı surette tasvir edilmiş, hatta bunların rehberi dahi yayınlanmıştır. Bu sıralarda Kariye Camii namaza açık bir ibadet yeri idi. Geçen yüzyıl ortalarında çekilen çok eski fotoğraflarda, binanın batı cephesinin, içerideki tonozlara göre yarım yuvarlak saçak çizgisine sahip olduğu görülür. Az sonra, herhalde 19. yüzyılın ikinci yarısı içlerinde batı cephesi düz bir çatı hatı meydana gelecek surette değiştirilmiştir. Amerikan Bizans Enstitüsü 1940'lı yıllarda, buradaki mozaik ve freskoların temizlenip tamirine, üstleri badana ile örtülün olanların açığa çıkarılmasına girişmiş, önceleri ana mekânda namaz kılınmağa devam edilirken, diğer kısımlarda çalışmalar sürdürülmüş, sonra cami bütünü ile ibadete kapatılarak, Müzeler İdaresine teslim edilmiştir. Bu arada dış duvarlarında da temizlik yapılmıştır. Zeyrek Kilise Camii'nin güney bölümünün, döşeme mozaiğinin temizlenmesi sırasında, cami olarak kullanılması kararlaştırılan orta bölümde bir minbere gerek duyulduğunda, Müze ilgilerinin uygunu ile Kariye'nin ahşap minberi bir kamyona yüklenerek Zeyrek'e götürülmüş, böylece Kariye'de Türk devrine işaret eden yalnız minare kalmıştır. Kariye Camii ek binaları olarak yapılan medrese, imaret ve sıbyan mektebinden ise bugün bir iz kalmamıştır.

II

Küçük Cami ve Mescidler

Küçük cami veya mescidlerden ilk bahsedilecek olan **Hıramî Ahmed Paşa Mescididir**. Bu Çarşamba'da Fethiye Camii yakınında olan eski adı ve devri malum olmayan, belki 11.-12. yüzyıllara ait küçücük bir Bizans kilisesidir. Bu ufak kilise 16. yüzyıl sonlarında vezirlerden Hıramî Ahmet Paşa Vakfı olarak mescide çevrilmiştir. 1930'larda "kadro dışı" bırakıldığından terkedilerek, harabe

haline girmişken, 1960'larda restore edilerek yeniden namaza açılmıştır. Eski bir fotoğrafında çok değişik tahtadan yapılmış baca biçiminde şerefesiz bir minaresi olduğu görülüyor. Ahmet Paşa Mescidi'nin son yapılan restorasyonu için başarılı olduğu söylenemez. Böyle sanat ve tarih değeri olan bir eserde, restorasyonun daha ciddi araştırmalar ile gerçekleşmesi gerekirdi. Burada çok garip bir mimari, garip bir teknik uygulanmış, yapının devriyle mimarisıyla hiç bağdaşmayan bir geç Roma devri duvar tekniği kullanılarak geniş taşlardan ve arada tuğla hatılardan oluşan bir restorasyon yapılmıştır. Mescide dönüştürüldüğünde eski kilisenin tonozlarını ve kubbesini taşıyan sütunlar kaldırılmıştı. İlgili çekici bir buluş ile, burayı mescid haline getiren mimar, sütunları kaldırarak mekânı genişletirken örtü sistemini karşıdan karşıya atılan kalın bir çift meşe kirişe bindirmişti. Son tamirde kirişler kaldırılarak sütunların yerlerine yenileri konuldu. Bu binanın hiç başka bir binada rastlanmayan son derece değerli Türk devrinde yapılmış, malakârî renkli şemselerden meydana gelmiş bir kubbe süslemesi var. Bunu ne restore ettiler, ne el sürdüler; fakat hiç değilse tahrip etmediler. bildiğimiz kadarı ile şimdiki halde duruyor ve başka hiçbir camimizin kubbesinde bu kadar güzel, zarif malakârî bir süslemeye pek rastlanmaz. Eski bir Bizans kilisesi olan bu küçük mescitte, Türk süsleme sanatı bakımından bu derecede nadir ve değerli bir bezemenin bulunması şaşırtıcıdır. Fakat binanın eski orijinal biçimine dönüştürülmesi için büyük gayret gösteren ilgililerin, kubbenin içindeki bu güzel süslemeyi biraz temizlemek, nakışları tazelemekten kaçınması ise üzücüdür.

Edirnekapısında Karagümrük'de olan **Kefeli Mescidi** aslında kilise değildir. Her ne kadar normal bir kilise plânına aykırı olarak kuzey ucunda bir apsisi varsa da, öyle tahmin edilir ki, bir manastırın müstemilâtı uzun bir yapı olduğuna göre belki yemekhanesidir. Bunun sanat bakımından fazla bir özelliği yok. Eskiden Kefeli Mescidi'nin değişik bir minaresi vardı. Fakat maalesef son yıllarda bu minareyi değiştirdiler ve şerefenin üstündeki sakıf ortadan kalktı. Kefeli Mescidi Fetih'den sonra İstanbul'a göç eden Kırım'da Kefe'den gelen Katoliklere kilise olarak verilmişti. Ancak 17. yüzyılda IV. Murad devrinde mescide çevrilmiştir.

Sokak aralarında Zeyrek taraflarında **Şeyh Süleyman Mescidi** denilen pek kimsenin bilmediği bir Bizans binası vardır. Sekizgen biçimde bir binadır. Yakınında olan Pantokrator manastırının bazılarının ileri sürdükleri gibi kütüphanesi değildir. Büyük ihtimal ile Geç İlkçağa ait bir mezar binası bir mausoleum'dur. İçinde de pek fazla birşey yok. Fakat Türk devrinde üzerinde kayda değer bir değişiklik yapılmamıştır. Sadece oldukça değişik bir kalem işi kubbe süslemesi görülmektedir.

Topkapı'da **Manastır Mescidi**'nin ise garip bir talihi vardır. Hangi tarihlerde yapıldığı bilinmeyen bu çok küçük şapel, belki 13. yüzyıla ait Kyra Martha manastırının bir kalıntısıdır. Fetihden sonra Mustafa Çavuş adında feth'e katılmış bir kişi adına mescide çevrilmiştir. Ancak bu tarihi vakıf eser, 1960'da yakınında kurulan Belediye otobüsleri garajı tarafından "gaspedilmiştir". Garaj idaresi mescidin etrafına parmaklığı çekmiş, Vakıflar da bu oldu bitti karşısında "*bu bina benimdir, bu vakıf binadır, buna hakkınız yok*" diyememiştir. Bir ön holü takip eden tek mekândan ibaret olan Manastır Mescidi'nin üstü ahşap çatı ve kiremit örtülüdür. Türk devrinde bu basit ve mütevazî yapıya herhangi bir ilâve yapılmamıştır. Eğer birgün restorasyonu düşünülürse, herhalde önce etraflı surette incelenmesi gereken bir yapıdır.

Edirnekapı'sında **Kasım Ağa Mescidi** evvelce ne olduğu anlaşılamayan bir Bizans kalıntısından oluşmuştur. Bu küçük mescid, 1894 yılında büyük zelzelede tamamen yıkılmış, harabe halinde kalmış, 1960'larda içine gecekondular yapılmış, fakat arkasından kurtularak ihya edilmiş ve yeniden ibadete açılmıştır. Bazı yabancı basında -enteresandır- niçin ihya edildi diye aleyhimizde yazı yazıldı. Times'ın edebî ekinde bu hususda bir yazı var. Eski durumu hakkında yeteri kadar bilgi olmadığından yeniden yapıldığı yanlışlar olup olmadığı anlaşılamaz. Ancak mezbelelik haline gelerek neredeyse yok olma durumunda bulunan bir eski eserin ihya edilmesinden rahatsızlık duyanlara şaşmamak kabil değildir. Binanın harabesinde 1936'da stalaktitli bir mihrap ile 15. yüzyıl mimarisi ka-

haline girmişken, 1960'larda restore edilerek yeniden namaza açılmıştır. Eski bir fotoğrafında çok değişik tahtadan yapılmış baca biçiminde şerefesiz bir minaresi olduğu görülüyor. Ahmet Paşa Mescidi'nin son yapılan restorasyonu için başarılı olduğu söylenemez. Böyle sanat ve tarih değeri olan bir eserde, restorasyonun daha ciddi araştırmalar ile gerçekleşmesi gerekirdi. Burada çok garip bir mimari, garip bir teknik uygulanmış, yapının devriyle mimarisıyla hiç bağdaşmayan bir geç Roma devri duvar tekniği kullanılarak geniş taşlardan ve arada tuğla hatılardan oluşan bir restorasyon yapılmıştır. Mescide dönüştürüldüğünde eski kilisenin tonozlarını ve kubbesini taşıyan sütunlar kaldırılmıştı. İlgili çekici bir buluş ile, burayı mescid haline getiren mimar, sütunları kaldırarak mekânı genişletirken örtü sistemini karşıdan karşıya atılan kalın bir çift meşe kirişe bindirmişti. Son tamirde kirişler kaldırılarak sütunların yerlerine yenileri konuldu. Bu binanın hiç başka bir binada rastlanmayan son derece değerli Türk devrinde yapılmış, malakârî renkli şemselerden meydana gelmiş bir kubbe süslemesi var. Bunu ne restore ettiler, ne el sürdüler; fakat hiç değilse tahrip etmediler. bildiğimiz kadarı ile şimdiki halde duruyor ve başka hiçbir camimizin kubbesinde bu kadar güzel, zarif malakârî bir süslemeye pek rastlanmaz. Eski bir Bizans kilisesi olan bu küçük mescitte, Türk süsleme sanatı bakımından bu derecede nadir ve değerli bir bezemenin bulunması şaşırtıcıdır. Fakat binanın eski orijinal biçimine dönüştürülmesi için büyük gayret gösteren ilgililerin, kubbenin içindeki bu güzel süslemeyi biraz temizlemek, nakışları tazelemekten kaçınması ise üzücüdür.

Edirnekapısında Karagümrük'de olan **Kefeli Mescidi** aslında kilise değildir. Her ne kadar normal bir kilise plânına aykırı olarak kuzey ucunda bir apsisi varsa da, öyle tahmin edilir ki, bir manastırın müstemilâtı uzun bir yapı olduğuna göre belki yemekhanesidir. Bunun sanat bakımından fazla bir özelliği yok. Eskiden Kefeli Mescidi'nin değişik bir minaresi vardı. Fakat maalesef son yıllarda bu minareyi değiştirdiler ve şerefenin üstündeki sakıf ortadan kalktı. Kefeli Mescidi Fetih'den sonra İstanbul'a göç eden Kırım'da Kefe'den gelen Katoliklere kilise olarak verilmişti. Ancak 17. yüzyılda IV. Murad devrinde mescide çevrilmiştir.

Sokak aralarında Zeyrek taraflarında **Şeyh Süleyman Mescidi** denilen pek kimsenin bilmediği bir Bizans binası vardır. Sekizgen biçimde bir binadır. Yakınında olan Pantokrator manastırının bazılarının ileri sürdükleri gibi kütüphanesi değildir. Büyük ihtimal ile Geç İlkçağa ait bir mezar binası bir mausoleum'dur. İçinde de pek fazla birşey yok. Fakat Türk devrinde üzerinde kayda değer bir değişiklik yapılmamıştır. Sadece oldukça değişik bir kalem işi kubbe süslemesi görülmektedir.

Topkapı'da **Manastır Mescidi**'nin ise garip bir talihi vardır. Hangi tarihlerde yapıldığı bilinmeyen bu çok küçük şapel, belki 13. yüzyıla ait Kyra Martha manastırının bir kalıntısıdır. Fetihden sonra Mustafa Çavuş adında feth'e katılmış bir kişi adına mescide çevrilmiştir. Ancak bu tarihi vakıf eser, 1960'da yakınında kurulan Belediye otobüsleri garajı tarafından "gaspedilmiştir". Garaj idaresi mescidin etrafına parmaklığı çekmiş, Vakıflar da bu oldu bitti karşısında "*bu bina benimdir, bu vakıf binadır, buna hakkınız yok*" diyememiştir. Bir ön holü takip eden tek mekândan ibaret olan Manastır Mescidi'nin üstü ahşap çatı ve kiremit örtülüdür. Türk devrinde bu basit ve mütevazî yapıya herhangi bir ilâve yapılmamıştır. Eğer birgün restorasyonu düşünülürse, herhalde önce etraflı surette incelenmesi gereken bir yapıdır.

Edirnekapı'sında **Kasım Ağa Mescidi** evvelce ne olduğu anlaşılamayan bir Bizans kalıntısından oluşmuştur. Bu küçük mescid, 1894 yılında büyük zelzelede tamamen yıkılmış, harabe halinde kalmış, 1960'larda içine gecekondular yapılmış, fakat arkasından kurtularak ihya edilmiş ve yeniden ibadete açılmıştır. Bazı yabancı basında -enteresandır- niçin ihya edildi diye aleyhimizde yazı yazıldı. Times'ın edebî ekinde bu hususda bir yazı var. Eski durumu hakkında yeteri kadar bilgi olmadığından yeniden yapıldığı yanlışlar olup olmadığı anlaşılamaz. Ancak mezbelelik haline gelerek neredeyse yok olma durumunda bulunan bir eski eserin ihya edilmesinden rahatsızlık duyanlara şaşmamak kabil değildir. Binanın harabesinde 1936'da stalaktitli bir mihrap ile 15. yüzyıl mimarisi ka-

rakterinde olduğu anlaşılan bir minarenin kalıntılarını görülmüyordu.

Sancaktar Hayreddin Mescidi; Samatya'da bulunuyor. Eski adı hatta mahiyeti bilinmez. Dıştan sekizgen, içeriden ise haçvari plâni olan bu çok küçük binanın esasında geç Roma devrine ait bir mezar binası (mausoleum) olduğu, sonraları bir apsis ilâvesi ile şapel haline getirildiği söylenir. Fetih'e katılan askerlerden Sancaktar Hayreddin adına mescid olarak vakfedilmiştir. Bu eski yapının ne durumda Türk devrine intikal ettiği bilmiyoruz. Herhalde kubbesi çökmüş olmalıydı. Mescid olduğunda üstü kiremit kaplı bir ahşap çatı ile örtülmüştü. 1877'de yayınlanan bir gravürde binanın cephesinde daha o zaman tehlikeli bir çatlağın varlığı görülüyor. 1894 zelzelesinde bu çatlak bu binayı büyük ölçüde tahrip etmiştir. Artık yok olma aşamasına gelen Sancaktar Mescidi ciddi surette ele alınarak restore edilmiştir. Bunun için de, Batıda ihya edilmesine karşı çıkanlar oldu. Bu binanın gündün güne eriyerek yok olması ve içine gecekondular yapılması tercih olunmuştu. Maalesef bizden de bu görüşü destekleyenler de vardı. Bu eserin ihyası Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Kurulu'ndan geçmiştir. Hatta üzerinin nasıl örtüleceği hususunda tereddüd edilmiş, binanın üst örtüsünün ne sistemde olduğu bilinmediğine göre yani 1894'den önce olduğu gibi ahşap bir çatı ile kapatılması uygun görülmüş bir nötr sistemle böylelikle bina koruma altına alınmış oldu.

Son zamanlarda gene polemiklere yol açan **Acemi Ağa** veyahut **Lala Hayreddin Mescidi** Alemdar yokuşu başında bulunmaktadır. Bu yapının esasının 5. yüzyılda yapılan Khalkopractia Mer-yem kilisesi olduğu bilinmektedir. Bizans tarihinde ve imparatorluk törenlerinde önemli bir yeri olan bu kilisenin basilika biçiminde olduğundan, 1453'e kadar ölçülerini ve mimarisinin bütünü koruyabildiği sanılamaz. Fetih'den sonra kiliseden ayakta kalabilmiş olan çok küçük bir parça sadece apsis kısmı bir duvarla kapatılmış, üstü de ahşap bir çatı ile örtülerek mütevazı bir mescid haline getirilmiştir. 1935'e kadar burası ibadete açıktı. Sonra kadro dışı bırakıldı. Arkasından 1936 veya 1937 yılında Vakıflar önce bunun minaresinin taşlarını, sonra çatı ve kiremitini arkasından cam ve çerçevesini sattı ve bina dört duvar halinde kaldı. Burası bu halde 50 sene durdu. Hiçbir ilgili makamı rahatsız etmedi. İçine çevrenin çöpünün atıldığı bu harabe, Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından bir kazı yapıldığında temizlendi, bu arada Türk devrine ait son cemaat yerinin izleri de ortaya çıktı. Arkasından Acemi Ağa Mescidi tekrar bir pislik merkezi yapılarak eskisinden daha berbat bir duruma sokuldu. Önüne bir otel binası yapılmaya başlandığında, gürültülü bir polemik başlatıldı. İçinin gaz deposu, gaz ve benzin tankerlerinin garajı olmasına, yan sokakta bitişine çirkin bir binanın yapılmasına itiraz etmeyen bu "**tarih ve eski eser**" sevenlerinin tutumlarına hayret edilir. Tanker garajının demir kapısı aşlamadığından bir vakitler Acemi Ağa Mescidi olan binanın içine bugün girilemez.

III

Yok olmak üzere olan veya kaybolmuş mescidler

Edimekapısı'nda Karagümruk'te **Odalar Mescidi** sesiz sedasız ortadan yok olan eski kiliseden çevrilme mescitlerden biridir. Bizans devrinin büyük manasturlarından birinin kalıntısı olduğu anlaşılmakta. Fetihden sonra Kırım'da Kefe'den göç eden hıristiyanlara kilise olarak verilmiş ve 17. yüzyıl ilk yarısı içlerine kadar böylece kullanılmıştır. IV. Murad ve İbrahim devirleri Sadrâ-zamlarından Kemankuş Mustafa Paşa tarafından mescide çevrilmiştir. İstanbul'da kiliseden çevrilen camilerin, komşusu Kefeli Mescidi ile en sonuncusu olan Odalar Mescidi 1919'da yanmış ve harabe halinde kalmıştır. Altında 16 hücreden (odacık) oluşan bir bodrum katı bulunmaktadır. 1935'de bu odacıklarda araştırma yapan P. Schazmann, bunların duvarlarında dört kat freskolar bulmuştur. Ancak bu buluntular iyi bir yayın yapılmadan kalmıştır. Odalar Mescidi, 1955'e kadar, yarısına kadar yıkık minaresi ile harabe halinde duruyordu. Fakat bu tarihten sonra içine inşa edilen gecekondular, bu tarihi eski eseri görünür hiçbir izi kalmamacasına yok etmiştir.

Hadikatü'l-Cevami''de bunların dışında daha birkaç kiliseden çevrilme mescidin adlarına rastlanır. Bunların bazıları çok yıl önce yıkılarak ortadan kaybolmuşlar ve mimarileri hakkında hiçbir şey bilinmemektedir. Bazıları ise daha yakın tarihlerde bir iz bırakmadan yıkıldıkları gibi resimleri de elde edilememiştir. Bunların adlarını şu surette sıralamak mümkündür: Samatya'da **Etyemez Tekkesi Mescidi** yerine İşçi Sigortaları hastahanesi yapılmıştır. Silivrikapısı yakınında **Arabacı Bayezid Mescidi**'nin yerini işaret eden sadece bir lâhit 1950 yıllarına kadar görülüyordu. Mevlevihane kapısı iç tarafında olan **Baruthane Mescidi** çok yıl önce ortadan kalktığından kesin yeri dahi bilinmez. **Hamza Paşa** veya **Peykhane Mescidi**'nin sadece Çemberlitaş ile Sultanahmet arasında olduğu bilinir. Çok yıl önce ortadan kalkan bu mescidin yerinde yeni binalar yükselmektedir. Saraçhanebaşı'nda Horhor yokuşunda bulunan **Haydarhane Mescidi**'nin haziresine ait mezar taşları yakın tarihlere gelinceye kadar İstanbul Üniversitesine ait Suphi Paşa konağının arka tarafında görülüyordu. Fatih ile Karagümrük arasında Mesih Paşa Camii civarında olan **Hoca Hayrüddin Mescidi**, 1918'de Cibali Fatih yangınından sonra hiçbir iz bırakmadan kaybolmuştur. **Purkuyu** veya **Parmakkapı** veya **Kandili Güzel Mescidi**, Cibali'den güncye çıkan yamaçta bulunuyordu. 1877'de yayınlanan Paspatis'in kitabında görülen gravürüne göre ise, o tarihlerde bu bina tamamen Türk mimarisi karakterinde bir yapı idi. 1870'e doğru Kaptan "İngiliz" Hacı Mustafa Paşa tarafından yeniden yaptırılan mescid, 1918 yangınında harap olmuş, yıkıntısı ve çok değişik biçimde şerefesi balkon şeklinde galerili, sakıllı minaresi ile 1930'lu yıllara kadar durmuştur. Bugün hiç bir izi kalmadığı gibi yeri de parsellenerek üzerine evler yapılmıştır. **Sekbanbaşı Ferhad Ağa Mescidi**, Zeyrek'te Atatürk Bulvarına inen sırta idi. Çok eskiden kaybolduğundan hiçbir izi kalmamış hatta kesin yeri bile tespit olunamamıştır. Sultan Selim Camii yanındaki Çukurbostan'ın kenarında olduğu bilinen **Sivasî Tekkesi Mescidi**'nden de hiçbir iz yoktur. Karagümrük dolaylarında olan ve IV. Murad'ın idam ettirdiği Şeyhülislâm Ahîzade Hüseyin Efendi tarafından vakfolunan **Şüheda Mescidi**'nin de ne vakit harap olarak, nasıl ortadan kalktığı bilinmez. Bahçekapısında Hamidiye külliyesi yanında olan **Yıldız Dede Tekkesi**'nin yerinde evvelce bir Bizans yapısı olduğu ve burada 18. yüzyılda Sultan I. Mahmud tarafından mescid inşa ettirildiği bilinmektedir. Burada tekke, mescid, türbe ve hamamdan meydana gelen külliye, işhanları arasında kaybolmuş, bazı kalınular da 1983-1984'de yapılan yeni bir işhanı temel kazısında yok edilmiştir.

İstanbul'un Bizans kilisesinden veya "şenlendirme" politikası gereğince her hangi bir "virane" den cami veya mescide çevrilen başlıca eski eserleri arasında yapılan gezinti özet olarak burada bitmektedir. Konuşmamızda başlıbaşına büyük bir konu teşkil eden Ayasofya Camii'ni ele almadık. Galata'nın evvelce kilise oldukları bilinen bir kaç yapısı da, bu konuşmamızın çerçevesi dışında bırakılmıştır. Bunlar dışında **Hadikatü'l-Cevami'**'de "kiliseden münkalıptır" yani çevrilmiştir kaydı ile, bir iki istisna ile belirtilen surlar içindeki İstanbul'un vakıf eserlerinin hepsinin durumları böylece takdim edilmiş oluyor. **Hadika** yazarı Ayvansaraylı Hüseyin Efendi, bunlardan Kasım Ağa Mescidi'nin nedense Bizans yapısından çevrilmiş olmasına rağmen bu özelliğine işaret etmemiştir. Diğer taraftan, yerinde bir kilise olduğu yine **Hadika**'da bildirilen Sultanahmet'teki Sokollu Mehmed Paşa Camii temelden itibaren bir Türk yapısıdır. Halbuki bu notu doğru olarak kabul eden Paspatis, İstanbul'un Bizans kiliselerine dair yayınında onu da listesine almıştır. Paspatis, aynı hatasını Fatih'deki Demirciler Mescidi hususunda da tekrarlayarak, Fatih külliyesi aşhane imaretinin bir parçası olan bu mescidin eskiden bir kilise olduğunu sanmıştır.

Burada adları geçen cami ve mescidden bugün yarıdan biraz fazlası, tamam ve kullanılabilir durumda veya harabe halinde durmaktadır. Duranların restorasyonlarında dikkat edilmesi gerekli hususlara ise konuşmamızda bir dereceye kadar temas edilmiştir. Bunlar her ne kadar Bizans yapısı ise de beşyüz yıldır Türk kültürüne ve İstanbul tarihine mal olmuştur. Böylece bu yapılarda iki ayrı medeniyetin izleri bulunduğu göre, restorasyonlarında da bu özelliğe dikkat etmek, birinin diğerine feda edilmemesi gerekir görüşündeyiz. Ayrıca bu yapılar vakıf olduklarına göre, Vakıflar İdaresinin onlara

sahip çıkması da beklenir. Tabiatıyla bu eserlerin günümüze kadar ayakta kalabilmelerini sağlayan Türk devrinde onlara verilen fonksiyonlar ve bunun için yapılan inşâî ilâveler de önemlidir. Üzerinde dikkatle durulması gerekli olan bir husus da, bu binaların 1453'de ne halde oldukları, cami ve mes-cide çevrilinceye kadar ne durumda kaldıklarıdır. Osmanlı devrinin, harap, yıkık eski harebeleri "şenlendirme" politikası, bunların yıkıntılarının tamamen ortadan kaybolmalarını önlemiştir. Bizansın son yıllarında iyice harap olmuş yapıların bir çoğu, böylece vakıf haline getirilerek kurtarılmıştır. Ni-hayet bu eserlerin yaşaması için onları vakf eden kişilerin tarih içindeki şahsiyetleri de üzerinde durul-ması gereken bir hususdur. Kısacası, eski Bizans yapılarından çevrilen bu vakıf eserlerin hiç değilse kalanlarının korunmaları ve korunurken de her iki devrin üzerlerinde bıraktıkları izlere saygı gösterilerek restore edilmeleri veya ihya olunmalarına özen gösterilmelidir.